

KONINKLIJKE SOEVEREINE HOOFDKAMER
VAN RETORICA
"DE FONTEINE"
TE GENT

JAARBOEK

2008

LVIII
(Tweede reeks: nr. 50)

Pieter Willemsz' vertaling van *Le chevalier
délibéré: Vanden ridder welghemoet*
Dichter tussen bron en lezers

door

Bas JONGENELEN

In 1489 verschijnt bij de Goudse Collaciebroeders de eerste Nederlandse editie van *Le chevalier délibéré* van Olivier de la Marche. Dit is niet de editio princeps, want een jaar eerder was het werk al in Parijs uitgegeven.¹ Ook hebben er sinds La Marche het in 1483 voltooide diverse handschriften gecirculeerd.² Waarom de Collaciebroeders in Gouda het nodig vonden deze tekst op de drukpers te leggen, is niet bekend. Laten we zeggen dat de tijd er rijp voor was. La Marche had zo ook zijn inspiratiebronnen,³ en in Holland kwam *Le chevalier délibéré* niet zo maar uit de lucht vallen.⁴ *Le chevalier délibéré* is tweemaal in het Nederlands vertaald: als *Den camp vander doot* door Jan Pertcheval⁵ en als *Vanden ridder welghemoet* door Pieter Willemsz.⁶ Pertchevals vertaling dateert uit 1493, maar werd pas gedrukt in 1503 door Otgier Nachtegael uit Schiedam. Dezelfde drukker gaf eerder ook de originele Franse tekst uit.

Den camp vander doot van Jan Pertcheval is een heel strikte en adequate vertaling. Hij wijkt bijna niet af van de brontekst. Zijn vertaling heeft evenveel strofen als het origineel en iedere strofe heeft – net als het origineel – acht regels. Pertcheval heeft niet regel voor regel vertaald, maar strofe voor strofe. Een enkele keer komt het voor dat hij iets overhevelt naar een volgende strofe, maar dat is te verwaarlozen. Zijn vertaaltechniek is publieksgericht. La Marche schreef voor een Franstalig adellijk publiek terwijl Pertcheval voor een burgerlijk Nederlandstalig publiek bleek te schrijven. Dat zijn publiek Nederlandstalig was, is logisch: waarom zou je anders een Franse tekst in het Nederlands vertalen? Zijn vertaaltechniek onthult ook het burgerlijke karakter

1 La Marche 1946.

2 La Marche 1999.

3 Paviot 2003.

4 Jongenelen 2005.

5 Pertcheval 1948.

6 Hiervan bestaat geen moderne uitgave. Voor fragmenten zie: Kronenberg 1932 en 1952. Een volledig exemplaar bevindt zich in de Oostenrijkse Nationale Bibliotheek te Wenen.

van de beoogde lezer. Enkele malen zag Pertcheval zich verplicht een begrip te verduidelijken. Ik beperk me tot één voorbeeld: in strofe 92 schrijft La Marche over een 'gantelet dextre'. Voor de adel was het geen probleem te begrijpen wat een rechterhandschoen was. Voor burgers, die minder militaristisch ingesteld zijn, is een verduidelijking (dit is een rationalisering) op zijn plaats: 'gewapende hantschoen'. Zo zitten er in *Den camp vander doot* meer aanwijzingen dat Jan Pertcheval zijn eigen publiek in gedachten had.⁷

In de bibliotheek van Douai bevonden zich ooit twee fragmenten van de andere Nederlandse vertaling van *Le chevalier délibéré*, *Vanden ridder welghemoet*, vertaald door de Haarlemmer Pieter Willemsz. Helaas zijn deze fragmenten in 1944 door oorlogsgeweld verloren gegaan. Gelukkig beschikte M.E. Kronenberg over foto's, zodat zij een editie van de fragmenten kon bezorgen. Lange tijd dacht men dat het grootste deel van de tekst verloren was, totdat Herman Pleij in 1987 een volledig exemplaar aantrof in de Nationale Bibliotheek in Wenen.⁸ Deze vertaling werd voltooid in 1492 en ca. 1508 door Jan Seversz in Leiden gedrukt. In dit artikel zal ik de vertaling van Willemsz onder de loep nemen; ik zal kijken hoe hij de originele tekst vertaald heeft. Er is binnen dit bestek geen plaats om alle verschillen tussen het origineel en de vertaling te bespreken. Ik zal er per onderdeel een paar aanwijzen.

LE CHEVALIER DÉLIBÉRÉ VAN OLIVIER DE LA MARCHE

Olivier de la Marche (ca. 1425-1502) was zijn hele leven in dienst van het Bourgondische hof. Hij vergezelde de hertogen zo veel hij kon. Zo was hij in 1477 op het slagveld waar Karel de Stoute zijn leven verloor. Hij werd er gevangen genomen en tegen een hoge losprijs weer vrijgekocht. Zijn literaire nalatenschap is omvangrijk en divers. Naast een allegorische tekst over kleding⁹ en de manier waarop een hofhouding georganiseerd moest worden, schreef hij zijn *memoires*.

In 1483 voltooit Olivier de la Marche zijn belangrijkste literaire werk: *Le chevalier délibéré*. In strofe 5 vertelt hij dat hij zich daarvoor heeft laten inspireren door de *Pas de la mort* van Amé de Montgesoie:

⁷ Jongenelen 2003.

⁸ Pleij 1987.

⁹ La Marche 1901; Raue 1996; Coigneau 1997.

Le che
maakt
den te
Debile
gen. I
Jonkv
komt
komt
lei vo
meen
Acteu
strijde
straf
zich r

Daa
Het i
mooi
inner
ne A
word
vrien
eerst
dood
men
van /

Atr
loopt
herto
strijd
moet
de te
Mari

Dois tu oublier ou que soye
 Ce traictié qui tant point et mort
 Que fist Amé de Montjesoye
 Plus riche que d'or ne de soye
 Du merveilleux Pas de la Mort?
 Savoir fault qui est le plus fort
 De toy, Accident ou Debile:
 Chascun d'eulx en a tué mille.¹⁰

Le chevalier délibéré gaat over een ik-figuur (Acteur) die een reis maakt. Hij heeft zijn jeugd verspild en gaat nu op pad om te strijden tegen de onoverwinnelijke ridders Accident (Ongeluk) en Debile (Ziekte). Na twee dagen komt hij Hutin (Hoogmoed) tegen. Deze bevecht hem en dreigt Acteur zelfs te overwinnen. Jonkvrouw Reliques de jeunesse (Overblijfselen van de jeugd) komt tussenbeide en zet het gevecht stop. Acteur gaat verder en komt bij een kluizenaar, Entendement (Verstand), die hem allerlei voorwerpen laat zien. Deze voorwerpen hebben één ding gemeen: ze zetten je aan het denken over je eigen sterfelijkheid. Acteur gaat weer door en komt een ridder tegen die hij moet bestrijden. De ridder is de sterkste. Het is Eaige (Ouderdom) en als straf krijgt Acteur een baard die steeds grijzer wordt. Ook mag hij zich niet meer inlaten met mooie vrouwen.

Daarna komt Acteur bij het Palais d'Amours (Paleis der Liefde). Het is zeer aantrekkelijk om naar binnen te gaan, vanwege de mooie en jonge mensen die het paleis bevolken, maar Acteur herinnert zich zijn straf en gaat er vandoor. Zo komt hij aan bij Bonne Aventure (Goede Levensloop), een plaats waar gestudeerd wordt. Fresche Mémoire (Verse Herinnering) ontvangt hem vriendelijk en laat hem diverse graven zien: deze mensen waren eerst levend en bij leven rijk en machtig. Maar nu zijn ze dood, de dood treft iedereen. Het is tijd om het toernooi bij te wonen waar men strijdt tegen Accident en Debile. Dit was het doel van de reis van Acteur.

Atropos, de godin van de dood, bepaalt hoe het toernooi verloopt. Acteur woont drie gevechten bij: van twee hertogen en één hertogin van Bourgondië. Als eerste treedt Filips de Goede in het strijdperk. Hij vecht tegen Debile. De strijd is tevergeefs en Filips moet het onderspit delven. Dan komt Karel de Stoute. Accident is de tegenstander, tegen wie hij het af moet leggen. Karels dochter Maria komt op en ook zij strijdt een verloren strijd tegen Acci-

¹⁰ La Marche 1999, p. 56-58.

dent. Acteur wordt boos; hij wil de Bourgondiërs wreken. Dit mag hij niet; zijn tijd is nog niet gekomen. Hij krijgt wel een opdracht mee: hij moet een boek schrijven over zijn avontuur om de mensen hun leven en hun aanstaande dood te laten overdenken.

BRON / LEGGER

Interessant om te weten is welke originele tekst een vertaler heeft gebruikt. De meeste handschriften en drukken van *Le chevalier délibéré* verschillen op triviale punten. Daardoor is niet exact te bepalen welk boek Pieter Willemsz in zijn bezit heeft gehad. Het is bovendien ook mogelijk dat de door hem gebezigde versie niet overgeleverd is. Wél kunnen een aantal edities en manuscripten als bron worden uitgesloten. Strofe 37 speelt daarbij een hoofdrol. De eerste zin van deze strofe luidt in nagenoeg alle overgebleven versies:

Or t'ay de ton nom devisé (Ik heb je jouw naam uitgelegd)

Er zijn drie versies die een andere regel hebben: de Goudse en Schiedamse druk en het vijftiende-eeuwse handschrift met het wapen van Josse de Lalaing. Dit laatste manuscript staat tegenwoordig bekend als het Rothschild 2797-exemplaar dat in Parijs in de Bibliothèque Nationale ligt. Deze drie teksten hebben in plaats van 'ton nom' (jouw naam) 'mon nom' (mijn naam). Pieter Willemsz vertaalt de eerste regel van strofe 37 als:

Dus heb ik di hier van mijn name geseyt.

Mijn name staat hier. Alle versies van *Le chevalier délibéré* waarin 'ton nom' gebruikt wordt, kunnen we dus schrappen als legger van Willemsz. Aangezien het handschrift Rothschild 2797 waarschijnlijk niet aan Jan en Alleman uitgeleend werd en de Schiedamse druk van ongeveer 1498-1505 dateert, blijft alleen de Goudse druk van de Collaciebroeders uit 1489 over. Deze werd gefinancierd door Jan van Cats;¹¹ de vertaling van Willemsz is betaald door Claes van Ruyven. Deze twee mannen waren zwagers van elkaar en beiden behoorden ze tot de Bourgondische / kabeljauwse factie. Het is dus goed mogelijk dat Ruyven de Cats-druk in zijn bezit had en dat hij dit boek uitgeleend heeft aan Willemsz om aan de vertaling te werken. Toch moeten we de mogelijkheid

¹¹ Sutch 2004.

dat W
pen: J
schrif
de ba
in 148
finan
lemsz
dat R
Toch
van V
Cats-
relati
exem
bezit
hand
lijk d
versc
chev
lie al
He
dat c
als v
1 - H
bevi
2 - l
broe
3 - F
vert
4 - C
van
(5 -
vert

VER

Het
ridc
ster
dig
wer
lass

dat Willemsz Rothschild 2797 heeft gebruikt niet meteen schrappen: Jolande de Lalaing woonde in Haarlem en bezat een handschrift van Raoul Lefèvre's *Histoire de Jason*. Dit handschrift was de basis van de in druk verschenen vertaling die Jacob Bellaert in 1483-1485 van deze historie maakte. Claes van Ruyven was de financier van het boek.¹² Het is dus wel degelijk mogelijk dat Willemsz Rothschild 2797 in bruikleen had voor zijn vertaling, omdat Ruyven tot het literaire kringetje rond Lalaing behoorde. Toch wil ik me hier sterk maken voor de Goudse druk als legger van Willemsz' vertaling en wel om drie redenen. (1) De relatie Cats-Ruyven was van familiale aard, en daarmee hechter dan de relatie Ruyven-Lalaing. (2) Van een gedrukt boek zijn er meer exemplaren, en Cats zal als financier wel meer exemplaren in zijn bezit hebben gehad – zo'n boek leent makkelijker uit dan een handschrift waar er maar één van bestaat. (3) Het is goed mogelijk dat de twee mannen tot een vertaling besloten hebben bij het verschijnen van de Franse tekst. In dat geval zijn de Goudse *Le chevalier délibéré* en *Vanden ridder welghemoet* net zo goed familie als Cats en Ruyven.

Het is waarschijnlijk erg speculatief, maar het zou best kunnen dat de ontstaansgeschiedenis van *Le chevalier délibéré* in Holland als volgt is:

1 – Handschrift Rothschild 2797, eigendom van Josse de Lalaing, bevindt zich in Holland.

2 – Rothschild 2797 wordt gebruikt als legger van de collaciebroeders bij de Goudse druk.

3 – Pieter Willemsz gebruikt de Goudse druk als legger voor zijn vertaling.

4 – Otgier Nachtegael gebruikt de Goudse druk voor zijn uitgave van *Le chevalier délibéré*.

(5 – In Brussel gebruikt Jan Pertcheval de Goudse druk voor zijn vertaling.)

VERTAALTECHNIKEN

Het opvallendste verschil tussen *Le chevalier délibéré* en *Vanden ridder welghemoet* is de hoeveelheid strofen waaruit beide teksten zijn opgebouwd. Olivier de la Marche heeft 338 strofen nodig om zijn verhaal te vertellen, Pieter Willemsz 365. Dit verschil werd gemaakt door enerzijds hier en daar een extra strofe in te lassen en anderzijds een flink stuk tekst van 19 strofen tussen de

¹² Keesman 1993.

strofen 278 en 279 toe te voegen. Omdat dit zo'n fikse ingreep is, zal ik ze als eerste bespreken. Daarna komen de losse strofen die Willemsz toegevoegd heeft aan bod. Vervolgens zal ik aan de hand van de begrippen rationalisatie, vervaging, hyperbolen en stoplappen Willemsz' overige strofen met de Franse vergelijken. In zijn algemeenheid kunnen we al zeggen dat Willemsz meer woorden nodig heeft dan het origineel en dat zijn versregels langer zijn. Dit houdt in ieder geval in dat hij omslachtiger te werk is gegaan. Het is niet altijd duidelijk of het bij dit grotere aantal woorden om een doelbewuste uitbreiding, een stoplap of gewoon om een omslachtiger vertaling gaat. In de onderstaande vergelijking tussen origineel en vertaling zal ik die gevallen bespreken waarvan ik vind dat het doelbewuste veranderingen zijn. Men leze strofe 44, in het Frans en in de vertaling van Willemsz.

Grant heure fut quant m'esvellay
Si oÿs sonner la clochette,
Pour quoy a haste me levay,
Me vestis et mes mains lavay,
Honteux par negligence faite.
La messe trouvay toute preste,
Q'ung Cordelier de l'observance
Chanta, qu'on nomme Obedience.

Het was hoech dach eer icx bevroede.
So dat ic hoerde luiden. ende wart ontwakende
Dies ic mi haestelic te cleeden spoede
Ende dwoech mijn handen bescaemt van moede
Recht als die ter kercken wairt was hakende
Want de priester geselschap ter missen was makende
Een broeder van observancien seer bequaem
De welcke obediencie was sijnen name

Opvallend is dat Willemsz veel meer lettergrepen gebruikt om te vertalen. Door deze langere regels zegt hij meer dan er staat. In het eerste vers van strofe 44 lezen we 'eer icx bevroede', een zinsdeel dat niet te vinden is in de originele tekst. Strikt genomen gaat het om een rationalisatie: voor ik het wist, was het al hoog dag. Maar het is geen rationalisatie met een duidelijke functie. Een echte rationalisatie legt iets uit wat de lezer niet begrijpt en dat doet 'eer icx bevroede' niet. Het is logisch dat Acteur het niet bevroedde dat het al zo laat was, anders was hij wel eerder opgestaan. Een andere toevoeging om de toevoeging is 'de priester

gesels
worde
blik :
tig zij
een p
echte
gen w
erin t
verme
Pieter
geven
levert

DE GRO

Op de
telt v
huis)
figuur
het o
men.
der d
Wille
délibé
antwo
Sever
Sever
gege
(maa
toescl
Wille
den r
categ
de Bo
III la
algen
Inter
zicht
van c
Ruyv
De za

geselschap'. Het hoeft niet aan de lezers van Willemsz uitgelegd te worden dat voor een mis een priester nodig is. Als het lezerspubliek zou bestaan uit 21e-eeuwse atheïsten zou het wellicht nuttig zijn enige woorden te besteden aan het feit dat er bij een mis een priester betrokken is; in de tijd van Willemsz behoefde dit echter geen betoog. Hetzelfde geldt voor strofe 45, ook daar krijgen we overbodige informatie. De kleding van de celebrant wordt erin beschreven, en Willemsz kan het blijkbaar niet nalaten te vermelden dat het gaat om kleding die deze draagt 'ter misse'. Pieter Willemsz heeft ervoor gekozen zijn vertaling een vorm te geven die weliswaar lekker zwierige en meanderende zinnen oplevert, maar ook een schoolmeesterachtige toon.

DE GROTE INLAS

Op de plaats waar Fresche Mémoire de ik-figuur het nieuws vertelt van nieuwe overledenen (zij zijn op weg terug naar haar huis) is een stuk tekst van negentien strofen ingelast. Toen de ik-figuur het toernooi bijwoonde waar de drie grote Bourgondiërs het onderspit gedolven hebben, zijn er meer mensen omgekomen. De opsomming die Pieter Willemsz geeft, is dus uitgebreider dan die van Olivier de la Marche. Een deel van de mensen die Willemsz noemt, is gestorven na de publicatie van *Le chevalier délibéré*. Overigens is het nog maar de vraag of Willemsz zelf verantwoordelijk is geweest voor de interpolatie; het zou ook Jan Seversz geweest kunnen zijn, of iemand anders in opdracht van Seversz. Ik verwacht niet dat op deze kwestie ooit een antwoord gegeven kan worden, vandaar dat ik deze strofe voor het gemak (maar dus ook onder voorbehoud) gewoon aan Pieter Willemsz toeschrijf. Ik zal hier per strofe de personen bespreken die Pieter Willemsz toegevoegd heeft (de strofenummering is die van *Vanden ridder welghemoet*).¹³ Globaal kunnen deze personen in drie categorieën ingedeeld worden: pausen, koningen en edelen uit de Bourgondische kring. De pausen, koningen en keizer Frederik III laat ik voor wat ze zijn; zij passen in het plaatje van het grote algemene wereldbeeld waar *Le chevalier délibéré* vaker over gaat. Interessanter zijn de Bourgondische edellieden. Op het eerste gezicht lijkt het alsof deze mannen genoemd worden in opdracht van de sponsor van Pieter Willemsz, de kabeljauw Claes van Ruyven en dus ter propagering van de Bourgondische politiek. De zaken blijken echter genuanceerder te liggen.

¹³ Ik put uit Cools 2001 en De Smedt 2000.

Strofe 285

- Tegenpaus Felix V (1383-1451). In strofe 173 (177 in *Vanden ridder welghemoet*) wordt hij ook al genoemd, liggend met Eugenius IV in één tombe.
- Paus Nicolaas V (paus van 1447-1455).
- Paus Calixtus III (paus van 1445-1458).

Strofe 286

- Paus Pius II, ook bekend als de humanist Aeneas Sylvius Piccolomini (paus van 1458-1464).
- Paus Paulus II (paus van 1464-1471).

Strofe 287

- Wolfaert VI van Borsele, graaf van Grandpré en van Buchan, heer van Veere, van Zandenburg, van Vlissingen, van Domburg, van Westkapelle, van Brouwershaven, van Fallais en van Heimsrode (ca. 1430-1486), stadhouder van Holland, Zeeland en Friesland, admiraal voor Artesië, Boulogne, Holland en Zeeland. Lodewijk van Brugge (strofe 292) was zijn zwager en zijn dochter Anna trouwde met Filips van Bourgondië (strofe 298). Nadat Wolf in 1480 de zaken in Holland en Zeeland niet meer onder controle had, werd hij als stadhouder vervangen door Joost van Lalaing (strofe 288). In 1481 voerde hij de titel *maréchal de France* en werd hij ervan beschuldigd contacten te hebben met de Franse koning Lodewijk XI (strofe 289). Wolfs erfdochter Anna trouwde met Filips van Bourgondië (strofe 298), waardoor de bezittingen van de Borselens in handen kwamen van een Bourgondische familie.

Strofe 288

- Joost van Lalaing, heer van Montigny en Hantes, stadhouder van Holland, Zeeland en Friesland (ca. 1437-1483). Hij volgde Wolf van Borsele (strofe 287) op als stadhouder van Holland, Zeeland en Friesland. Hij had een flink meningsverschil met Lodewijk van Brugge (strofe 292).

Strofe 289

- Koning Lodewijk XI van Frankrijk (1423-1483).

Strofe 290

- Paus Sixtus IV (paus van 1471-1484).
- Paus Innocentius VIII (paus van 1484-1492).

Strofe 2
- Konin

Strofe 2
- Adolf
nendal
ridder
Maxim
(strofe
- Lodev
ze, gra
ve, van
stadho
Hij tro
opvolg
gelegd
Adolf v
en Adr
de jon

Strofe :
- Keize

Strofe .
- Hert
manne
speeld
diens j
vele e
Brugg
zoon '
287).

Strofe
- Filip
eerste
leverd
liep hi
nade.
scheic

Strofe 291

- Koning Richard III van Engeland (1452-1485).

Strofe 292

- Adolf van Kleef en van de Mark, heer van Ravenstein, van Wijndale en van Dreischor (1425-1492). Hij werd in 1456 tot Vliesridder gekozen. In 1491, tijdens het kapittel in Mechelen, diende Maximiliaan een aanklacht tegen hem in. Filips van Beveren (strofe 298) verdedigde Adolf.

- Lodewijk van Brugge, heer van Gruuthuse, prins van Steenhui-ze, graaf van Winchester, heer van Oostkamp, van Tielt-ten-Hove, van Avelgem, van Spiere, van Haamstede en van Heemstede, stadhouder van Holland, Zeeland en Friesland (ca. 1427-1492). Hij trouwde de zus van Wolf van Borsele (strofe 287), die hem opvolgde als stadhouder. Lodewijk had zijn functie aldaar neergelegd toen bleek dat dit de rust zou doen weerkeren. Samen met Adolf van Kleef (dezelfde strofe), Filips van Beveren (strofe 298) en Adriaan van Rassegem werd hij aangesteld als raadsheer van de jonge Filips de Schone.

Strofe 293

- Keizer Frederik III (1415-1493).

Strofe 294

- Hertog Frans II van Bretagne (1435 -1488). Hij was de laatste mannelijke telg van het hertogelijke Bretonse geslacht en hij speelde een belangrijke rol in de zaak van Jan van Chalon en diens prinsdom Oranje. In dit conflict over Oranje mengden zich vele edelen, zoals Filips van Crèvecoeur (strofe 295), Jan van Brugge (de zoon van Lodewijk uit strofe 292), Filips van Kleef (de zoon van Adolf uit strofe 292) en Wolfaert van Borsele (strofe 287).

Strofe 295

- Filips van Crèvecoeur, heer van Esquerdes (ca. 1418-1494).¹⁴ In eerste instantie behoorde hij tot het Bourgondische kamp. Het leverde hem een zetel in de Orde van het Gulden Vlies op. Later liep hij over naar Frankrijk en viel hij bij de Bourgondiërs in ongenade. Als Frans maarschalk behaalde hij vele successen, onderscheidingen en functies.

¹⁴ De personen die tot in strofe 295 genoemd zijn, worden ook vermeld in Kronenberg 1932, p. 185-186.

Strofe 296

- Arnold Horn, heer van Gaasbeek, Houtkerke, Geldrop en Kasteelbrakel (?-1506?).
- Jan I (heer) van Wassenaar, heer van Vlakenburg, van Voor-schoten, van Katwijk, van Wimmenum en van Oegstgeest, burg-graaf van Leiden (1427-1496). Deze baccalaureaat in de rechten had in 1478 een ernstig conflict met Wolfaert van Borsele (strofe 287) over de Zuid-Hollandse duinen.
- Filips van Wassenaer, broer van Jan I.

Strofe 297

- Jan II van Glymes, heer van Bergen op Zoom, genaamd 'Jan metten Lippen' (1417-1494).

Strofe 298

- Filips van Bourgondië, heer van Beveren, zoon van Antoon de Grote Bastaard (strofe 302) (voor 1464-1498). Hij huwde de erfdochter van Wolfaert van Borsele (strofe 287).

Strofe 299

- Bisschop David van Bourgondië (1425-1496). Hij was een onwettige zoon van Filips de Goede. Voor hij bisschop van Utrecht werd, was hij bisschop van Terwaan. In 1481 kwamen de Hoeken in opstand tegen de Bourgondische bisschop, in 1483 werd Utrecht ingenomen door Maximiliaans leger met Antoon de Grote Bastaard (strofe 302) en werd David weer in ere hersteld.¹⁵

Strofe 300

- Juan van Castilië, eerste echtgenoot van Margareta van Oostenrijk (dochter van Maria van Bourgondië) (1478-1497).

Strofe 301

- Koning Karel VIII van Frankrijk en Napels (1470-1498).

Strofe 302

- Antoon van Bourgondië, graaf van La Roche-en-Ardenne, Sainte-Menehould, Guînes, heer van Crèvecœur en van Beveren, bijgenaamd de Grote Bastaard (ca. 1428-1504). Hij was een befaamd toernooivechter en ondanks zijn onwettige afkomst een belangrijk man in de politiek. Hij kwam zijn halfbroer David (strofe 299) te hulp in Utrecht. Na de slag bij Nancy werd hij als krijgsgevangene afgevoerd naar Frankrijk. Lodewijk XI deelde hem de

¹⁵ Bisschop David (ed. 1920).

s- heerlijkheid Crèvecoeur toe en in 1492 zetelde hij in de Raad van
r- Karel VIII, samen met o.a. Filips van Crèvecoeur (strofe 295)

3- *Strofe 303*

n- - Hertog Filibert II van Savoie, de tweede echtgenoot van Marga-
fe- reta van Oostenrijk (dochter van Maria van Bourgondië) (1480-
1504). Hij stierf jong.

n Wat opvalt aan de interpolatie in *Vanden ridder welghemoet* ten
le opzichte van *Le chevalier délibéré* is de zeer Hollandse inkleuring.
f- Hieruit blijkt dat deze vertaling voor de Hollandse markt was. Er
kan echter misschien nog iets meer gezegd worden over de be-
doeling van de auteur om juist deze mensen toe te voegen. In de
eerste plaats lijkt het een waarschuwing: of je Bourgondisch
bent, of anti-Bourgondisch (zoals de Franse koningen Lodewijk
XI en Karel VIII), of neutraal (zoals de pausen), uiteindelijk gaat
iedereen dood en komt iedereen op hetzelfde kerkhof van het ge-
heugen te liggen. Dit is niet specifiek voor dit Hollandse deel,
want het hele verhaal van *Le chevalier délibéré* gaat hierover. Ten
tweede lijkt de auteur de idee van het rad van fortuin aan te heb-
ben willen kaarten. Wie de toegevoegde personen bekijkt, ziet
dat deze in hun leven heel wat te verduren hebben gehad. Het
hoogtepunt is Wolf van Borsele: van zeer goede afkomst, bij le-
ven fortuin gemaakt, in ongenade gevallen, gestorven als balling,
maar toch ook weer (vanwege het huwelijk van zijn dochter) in
ere hersteld. Daar komt bij dat de personen veel onderlinge rela-
ties hebben gehad, waarbij zij elkaar steeds maar weer hebben
dwarsgezeten, geholpen, of beide. In ieder geval blijkt het in deze
extra strofen niet om pure Bourgondische propaganda te gaan,
vooral niet vanwege een omstreden persoon als Crèvecoeur.

DE EXTRA STROFEN

t- In de tekst is er hier en daar een strofe toegevoegd. Het zijn er
j- acht in totaal. Ik zal ze hier apart bespreken, de nummering die
d ik aanhoud is die van *Vanden ridder welghemoet*.

f- *Strofe 3*

e- De vertaling van strofe 2 wordt over twee strofen uitgesmeerd
:- (strofe 2 en 3 – 3 is dus de toevoeging). Net als in strofe 1 komt
e Gepeyns (Pensee) erin voor. Olivier de la Marche laat haar vrij
kort van stof zijn: wie niet aan zichzelf denkt en eer links laat lig-
gen wordt beschouwd als uitgesloten van welzijn, gezondheid en

hoop op de goddelijke genade. Voor de lezers van *Vanden ridder welghemoet* is dit waarschijnlijk te kort door de bocht; zij moeten meer uitleg krijgen over het belang van eer en zelfrespect en over de reden waarom de goddelijke genade niet voor iedereen is weggelegd. Willemsz laat zeggen dat wie niet aan zichzelf denkt en de eer schuwt zijn 'sinne' verliest. Daar gaat het dus om. Daarnaast geeft Gepeyns 'bi gelikenis menich scoen propoost', maar helaas verzuimt Willemsz deze voorbeelden mee te delen. Ze gaat daarna door met degenen die niet aan zichzelf denken – zij zijn onterfd van hun verstand en denken ook niet meer aan hun gezondheid. Zij noemt dit 'misbrukinge van zijn natuerlijke geest', en dat is handelen tegen Gods goede bedoelingen. En dáármee verlies je de hoop op Gods genade.

Strofe 31

Strofe 30 en 31 hangen samen. Strofe 30 is de vertaling van de helft van strofe 29 in het origineel: het altaar in de kapel van de kluizenaar is behangen met een mooi kleed van *Satiffactien*. Strofe 31 vertaalt de andere helft: het kleed is gemaakt door *Penitenci*, het is een *gracelic* exemplaar.

Strofe 38

De kluizenaar vertelt dat hij zijn leven in het teken van God heeft gesteld. In de Franse strofe 35 staat dat hij leeft en sterven zal op de plaats waar hij zich nu bevindt. Hij pijnigt zijn lichaam en bidt tot de H. Maagd. Willemsz heeft voor deze informatie ook weer twee strofen nodig. Hij maakt er wat meer van: de kluizenaar bidt en pijnigt zich dagelijks. En hij geeft zich over aan *rechter devocien*.

Strofe 100

Deze strofe komt precies na het verbod van *Eage* om in de hoven van prins en grote heren te komen. Willemsz gebruikt een uitbreiding om extra te waarschuwen tegen wat jongelingen aan de hoven doen. Wie het boek van de Heer wil doorgronden, zal moeten veranderen, want aan een hof word je bedrogen. Je zult terugkeren zonder vrienden en zonder enig bezit.

Strofe 195

De ik-figuur en Fresche Memoire lopen over het kerkhof. In strofe 194 (190 in de Franse tekst) zien ze koning Alfonso liggen. In strofe 195 ligt Frank II van Borselen, heer van Maartensdijk, graaf van Ostervant (1394/1396-1470), die gelijk met Alfonso Vliesridder geworden is. Deze strofe is een echte aanvulling op de Franse

tekst en niet zo maar een uitweiding door met meer woorden hetzelfde te zeggen. De aanvulling met Frank van Borsele zorgt voor een Hollands-Zeeuwse inkleuring.

Strofe 205

De ik-figuur bevindt zich nog steeds op het kerkhof. In strofe 205 (tussen de Franse strofen 199 en 200) ziet hij de graven van Adolf en diens oom Willem van Egmond, beide Vliesridders. Adolf was hertog van Gelre en graaf van Zutphen (1438-1477). Willem was heer van Egmond, IJsselstein, Leerdam, Schoonderwoerd, Haastrecht en Baer (1412-1483).

Strofe 363

Dit is een extra strofe waarin verteld wordt dat de tekst *uuten fransoys* is *getranslateert*. De schrijver heeft zijn best gedaan om er iets moois van te maken. En hij hoopt dat iedereen die de tekst leest of hoort er dankbaar voor is. Het is een *captatio benevolentiae*, die eigenlijk meer in een proloog thuis hoort.

Strofe 365

Dit is de laatste strofe van de vertaling. Het is een overdenking: treur niet om de doden, want daar is het te laat voor. Bij leven zijn mensen wreed, maar als ze dood zijn, spreekt iedereen vol lof over hen. Deze strofe is een soort conclusie: de schrijver morali-seert even kort over het verhaal.

De acht strofen die Willemsz toegevoegd heeft, zijn óf extra woorden om hetzelfde te zeggen als wat Olivier de la Marche zegt, óf het zijn echte aanvullingen. Met het noemen van Frank II van Borsele, Adolf van Gelre en Willem van Egmond maakt Pieter Willemsz er een meer Hollandse tekst van. Waarschijnlijk vonden de Hollandse lezers dit een welkome aanvulling, goed herkenbaar en minder ver van hun bed.

Om de vertaaltechniek van Willemsz te onderzoeken, ga ik kijken in hoeverre hij een beeld heeft van zijn publiek. Vindt hij de oorspronkelijke tekst te moeilijk, dan zal hij gaan uitleggen en rationaliseren. Vindt hij hem juist te duidelijk, dan maakt hij de tekst vager. In andere gevallen heeft Willemsz besloten een stop-lap te gebruiken, uit rijm dwang of om zijn regels te vullen. In de volgende paragrafen houd ik de strofenummering van Olivier de la Marche aan.

RATIONALISATIE

In de eerste strofe is er al een uitbreiding: over Pensee wordt niets verteld, maar over Gepeyns wordt gezegd dat 'mi menich properheid vertelt was'. Blijkbaar was Pieter Willemsz van mening dat de figuur Gepeyns niet voor iedereen meteen duidelijk was, dat Gepeyns een *good guy* is en de ik-figuur niet op het verkeerde been zal zetten. Een andere uitbreiding in dezelfde strofe is dat Gepeyns 'gueder leringe' geeft. Hierover vinden we niets in de brontekst. Weer een aanwijzing dat Gepeyns tot het goede kamp behoort.

Zou het niet voor iedereen duidelijk zijn wat de taak van Accident is? Hij wordt in strofe 7 geïntroduceerd als degene die plots toeslaat: 'met a mort par cops invisible'. Gedood worden door Accident vraagt geen omslachtig verhaal. Willemsz vertaalt hier redelijk adequaat, maar hij voegt er voor de duidelijkheid aan toe waar Accident op uit is: 'Elcx cracht berovende es sijn beiach'.

Strofe 10 wordt door Willemsz wat actiever gemaakt. La Marche heeft het over het luiden van de bel ten teken dat het slachtoffer zich gereed moet maken. Willemsz dikt dat wat aan: zijn slachtoffer ligt te slapen en moet wakker worden ('ontwakende'). Dit benadrukt de onschuld van het slachtoffer: zelfs slapende mensen kunnen door Accident gedood worden.

In strofe 12 noemt Olivier de la Marche het paard, het water, het schild, de speer en het zwaard bij hun symbolische naam. Willemsz vindt dat dit iets te onduidelijk is en schrijft er uitdrukkelijk bij dat we met figuurlijke namen te maken hebben: 'genaemt bi figueren'.

De aanvallende ridder uit strofe 15 is langer van stof bij Pieter Willemsz: 'Ic moet u spreken,' roept hij, 'Wacht van mi. Ghi moet teghen mi steken.' In *Le chevalier délibéré* is de directe rede niet te vinden: daar gaat het over een 'chevalier [...] qui m'escria de me garder et qu'il me convenoit jouter.' De directe rede is sterker en duidelijker; de ik-figuur wordt aangesproken en daarmee wellicht ook de lezer.

In dit tempo gaat Willemsz door met rationaliseren; er is hier echter geen plaats om alle voorbeelden te bespreken.

VERVAGING

In strofe 5 is Pieter Willemsz vager dan zijn bron. Olivier de la Marche heeft het over zijn grote voorbeeld: de *Pas de la Mort* van Amé de Montgesoye. Willemsz heeft dit óf niet begrepen, óf hij

denkt dat zijn lezers deze verwijzing niet zullen begrijpen. Van dit boek bestond er ten tijde van Willemsz' vertaalwerk geen gedrukte versie. Het is de vraag of de Franse tekst – of de Nederlandse vertaling ervan door Colijn Caillieu – tot in Holland bekend was. Willemsz is vager in zijn omschrijving. Olivier de la Marche schrijft dat in het boek *Pas de la Mort* de tegen de mensen vechtende figuren Accident en Debile voorkomen. Willemsz laat dit weg en geeft aan dat men in het echte leven vecht tegen Accident of Crancheit. Waar en wanneer dat gebeurt, laat hij in het midden. Olivier de la Marche is hier echter duidelijk: in de *Pas de la Mort* van Amé de Montgesoye.

In strofe 16 is Hutin duidelijk over zijn doel en zijn afkomst: 'Hutin qui tout debrise / le propre fils de Gourmandise.' Olivier de la Marche haalt de hoofdzonden erbij, namelijk Gourmandise [Vraatzucht]. Pieter Willemsz laat het in het midden: Hutin heet bij hem Storme, want een storm 'verderft [al] daer hi over gaet.' De vertaling van 'Hutin' in 'Storme' is nog wel te verdedigen, maar een naam weglaten is een vorm van vervaging. Daar komt bij dat het hoofs werd gevonden om in ontmoetingen jezelf voor te stellen door iets over je afkomst te vertellen. De adellijke auteur beschrijft het met een grote vanzelfsprekendheid. Zou het kunnen dat dit in het Hollandse stedelijke milieu van Pieter Willemsz niet gebruikelijk was? En dat Willemsz het daarom niet noodzakelijk vond om de vader van Storme te noemen?

Was het woord 'hoofs' overal in het Nederlandse taalgebied bekend? Waarschijnlijk niet, aangezien Willemsz in strofe 30 'comme courtois' vertaalt met 'goetlick'. 'Goedheid' heeft een veel bredere connotatie en associatie dan 'hoofs'; 'hoofs' heeft een duidelijk adellijke betekenis, terwijl 'goed' ook een verwijzing in zich heeft naar de zeven goede werken (de zeven werken van barmhartigheid).

'De besten van de Ronde Tafel' (Des meilleurs de la Table Ronde) in strofe 33 wordt niet vertaald. Pieter Willemsz heeft het over 'den besten', in het midden latend wie dat wezen kunnen. De Arthur-traditie waar deze regel naar verwijst, was blijkbaar oninteressant voor de lezers van *Vanden ridder welghemoet*.

De laatste twee regels van strofe 36 zijn minder precies in de vertaling dan in het origineel. 'Ou Fortune, Douleur et Rage / Ont enterprins de faire rage' vertaalt Willemsz met 'Daer fortune ende arbeit hebben op genomen. / Om wonder te bedriven connen sijt volcomen'. Van de namen Fortune, Douleur en Rage komt alleen de eerste direct terug, de andere twee worden samengevoegd tot de vagere figuur Arbeid.

In strofe 38 wijdt Willemsz minder woorden aan Accident dan Olivier de la Marche: 'pour tuer et affoller tout' wordt helemaal niet vertaald. En in de laatste regel van deze strofe heeft Accident 'tué trente', terwijl deze bij Willemsz alleen maar van 'veel meer' het leven heeft genomen.

Er volgen in *Vanden ridder welghemoet* meer vervagingen, maar het is in het bestek van dit artikel niet mogelijk ze allemaal op te sommen.

OVERIGE VERTAALTECHNIEKEN EN VERTAALFOUTEN

In strofe 43 creëert Willemsz iets nieuws. De kluizenaar vertelt graag in allegorieën; hij geeft voorwerpen namen alsof het personen zijn en aan de hand van deze namen kan hij de voorwerpen een diepere betekenis geven. Willemsz volgt La Marche goed na, maar in strofe 43 voegt hij een allegorie toe die er in het origineel niet staat. De ik-figuur krijgt een bed

De welcke bi figuren van Ruste gebreit was

Het betreft hier dus een matras waar je rustig op kunt slapen. Willemsz heeft het niet slecht gezien: Acteur blijft immers tot de volgende dag slapen. Het moet dus wel een goed bed zijn geweest: een bed gemaakt door Rust zelve. Hier voegt Willemsz dus op creatieve wijze een element in.

Waarschijnlijk had Willemsz niet door wat Olivier de la Marche in strofe 46 bedoelde met 'benoictier' ('benoittier' in de Goudse editie).

Le benoictier fut d'Ignocence

Omslachtig zou zijn: 'datgene waarmee gezegend wordt'. Je kunt ook zeggen dat dit 'wiywater' is. Willemsz vertaalt het echter met 'boec':

Tboec was van onnoselheid in sulker prisinge

Dit kan niet anders dan een vertaalfout van Willemsz zijn.

In strofe 134 vertaalt Willemsz een gebied: dat 'Le plus riche, le plus fertile, / Le meilleur et le plus utile / Qui soit de cy en Engleterre' als het vruchtbaarste stuk grond 'tusschen romen ende

hier'.
vang

Artu:
taald
waar
Arth:
fout

Het v
komt
die n
taalt
Of hi
woor
enigi
tomt
Mila:
verw
tel' n

CONC

Op g
dat F
druk
schil
schri
hanc
schri
'mon
king
hanc
geve
1492
daar
heef

De
veel
origi
lems
duid
'erv
bree

hier'. Om de een of andere reden heeft Willemsz Engeland vervangen door Rome; het is niet duidelijk waarom.

Artus de Bretagne in strofe 175 wordt door Pieter Willemsz vertaald als 'De vrome hertoech aelbrecht'. Het is niet duidelijk waarom hij dit doet. Kende hij Artus niet? Of besloot hij dat Arthur en Albert dezelfde namen waren? Of gaat het hier om een fout van de drukker?

Het valt niet altijd mee om mensen te identificeren. In strofe 184 komt Francesco Sforza, hertog van Milaan ter sprake. Blijkbaar is die naam niet helemaal bekend bij Pieter Willemsz, want hij vertaalt de naam Sforza met 'Francisque een soon van forcen groot'. Of hij weet heel goed over wie deze passage gaat, en maakt een woordspeling op de naam Sforza. Deze strofe wordt sowieso wat enigmatisch vertaald; Olivier de la Marche vermeldt dat op de tombe van Phelippes Maria (Visconti, laatste Visconti-hertog van Milaan) geen jaartal staat. Pieter Willemsz lijkt daardoor wat in verwarring te zijn gebracht, want hij schrijft dat hij 'van haer titel' niets verneemt.

CONCLUSIE

Op grond van de vertaling van strofe 37 kunnen we concluderen dat Pieter Willemsz voor zijn vertaling de Goudse of Schiedamse druk gebruikt heeft, of het vijftiende-eeuwse handschrift Rothschild 2797 (nu in Parijs). In deze twee drukken en in dit handschrift staat 'mon nom' in de eerste regel van strofe 37, de overige handschriften en drukken hebben er 'ton nom'. Pieter Willemsz schrijft in zijn strofe 40 'mijn name', duidelijk een vertaling van 'mon nom'. Ik denk dat het logischer is dat Willemsz de beschikking had over een Goudse of Schiedamse druk dan dat hij het handschrift onder zijn hoede had. De Schiedamse druk is van ongeveer 1498-1505, dat is te laat voor Willemsz die zijn vertaling op 1492 dateert. De Goudse druk van de collaciebroeders maakt daarom de meeste kans als legger waaruit Willemsz vertaald heeft.

De vertaaltechniek van Willemsz bestaat er vooral in dat hij veel uitlegt. Hij gebruikt meer woorden en meer strofen dan het origineel. Vaak hebben we te maken met rationalisering: Willemsz vond de oorspronkelijke tekst te vaag of anderszins niet duidelijk en moest deze regels verder uitdiepen. Het fenomeen 'ervaging' komt relatief weinig voor. Door de uitleggerigheid en breedspakigheid mist *Vanden ridder welghemoet* de bondigheid

die *Le chevalier délibéré* wel heeft. Ondanks de grote hoeveelheid woorden is het niet heel duidelijk welk publiek Pieter Willemsz precies voor ogen had. Toch zijn er enkele subtiele details die in de richting van de adel wijzen. Een deel van Willemsz' toevoegingen is van religieuze aard. In de tijd voor de scheiding tussen kerk en staat waren adel en religie nauw op elkaar betrokken. De religie legitimeerde de macht, en in *Vanden ridder welghemoet* komen ridderlijkheid en religie samen. Daarnaast zijn er geen tekstuele of impliciete aanwijzingen dat het boek voor een burgerlijk of een koopmanspubliek bedoeld was. In strofe 92 verduidelijkt Jan Pertcheval via een kleine 'rationalisering' de betekenis van 'gantelet dextre' als 'gewapende hantscoen'. Dit duidt op een burgerpubliek. Pieter Willemsz 'eigende' zich deze passage op een andere manier toe. Olivier de la Marche zegt dat de overwinnaar de rechter handschoen krijgt, maar Willemsz schrijft:

Nemende als verwinder tot een teken doe
Na gewoonte mijn Rechter wapen hanscoe

Enerzijds is dit een 'rationalisatie': Willemsz legt uit wat de *gewoonte* is van een overwinnaar – hij neemt de rechter handschoen als teken van overwinning. Anderzijds zorgde de verwijzing naar deze 'gewoonte' misschien alleen bij een adellijk publiek voor herkenning: een burgerlijk publiek heeft niet zo veel aan deze mededeling. Het Frans zegt niets over deze 'gewoonte', maar door haar te expliciteren doet Willemsz een beroep op de kennis van adellijke gebruiken op het slagveld. Een ander belangrijk argument om de vertaling van Willemsz op de adel als publiek te betrekken, is de opdrachtgever. Anders dan de vertaling van Jan Pertcheval heeft *Vanden ridder welghemoet* een opdrachtgever, met name Claes van Ruyven. Van Ruyven behoorde tot de adellijke bestuurslaag en men mag veronderstellen dat hij met zijn vertalingsopdracht ook andere edellieden wilde bereiken. Al met al kan worden geconcludeerd dat *Vanden ridder welghemoet* voor Nederlandstalige adellijke families en niet voor een burgerlijk of stedelijk publiek geschreven is.

LITERATUUR

- Coigneau, D., 'Per haute-couture ten dodendans' in *Queeste* 4 (1997), p. 84-93.
- Cools, H., *Mannen met macht – Edellieden en de Moderne Staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)*. Zutphen 2001.
- Haeff, N.B. ten (ed.), *Bisschop David van Bourgondië en zijn stad*. Utrecht 1920.
- Jongenelen, B., 'The influence of *Le chevalier délibéré* on Late Medieval Dutch Literature', in: *Dutch Crossing* 29 (2005), p. 229-240.
- Jongenelen, B., 'Jan Pertcheval's translation of *Le chevalier délibéré*: Den camp vander doot. Source, translation and public', in: *Publication du Centre Européen d'Etudes Bourguignonnes* 43 (2003), p. 199-212.
- Keesman, W., 'Jacob Bellaert en Haarlem', in: E.K. Grootes (red.), *Haarlems Helicon – Literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800*. Hilversum 1993, p. 37-46.
- Kronenberg, M.E., 'Een onbekende Nederlandsche vertaling van *Le chevalier délibéré*, door Pieter Willemsz gemaakt', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 51 (1932), p. 178-196.
- Kronenberg, M.E., 'Fragmenten der Nederlandse vertaling *Le chevalier délibéré* door Pieter Willemsz', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 69 (1952), p. 169-179.
- La Marche, O. de, *Le triumphe des dames*, ed. J. Kalbfleisch-Benas. Rostock 1901.
- La Marche, O. de, *Le chevalier délibéré (The Resolute Knight)*, ed. C.W. Carroll. Tempe 1999.
- La Marche, O. de, *Le chevalier délibéré*. Washington (uitgegeven door Library of Congress) 1946.
- Paviot, J., '*Le chevalier délibéré* d'Olivier de la Marche dans la littérature morale (XVe-XVIIe S.)', in: *Publication du Centre Européen d'Etudes Bourguignonnes* 43 (2003), p. 161-170.
- Pertcheval, J., *Den camp vander doot*, ed. G. Degroote. Antwerpen 1948.
- Pleij, H., 'Ridder welghemoet in Wenen', in: *Literatuur* 2 (1987), p. 97-98.
- Raue, S., *Een nauwsluitend keurs – aard en betekenis van Den triumphe ende 't palleersel van den vrouwen (1514)* (academisch proefschrift). Amsterdam 1996.
- Smedt, R. de (red.), *Les Chevaliers de l'Ordre de la Toison d'or au XVe siècle*. Frankfurt am Main 2000.
- Sutch, S., 'De Gouda-editie van *Le chevalier délibéré* – Een boek uitgegeven in eigen beheer', in: H. Pleij, J. Reynaert e.a., *Geschreven en gedrukt – Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijd*. Gent 2004, p. 137-155.